

РОЗДІЛ 12

ГНОСЕОЛОГІЯ

Кругляк М. І.

1. Пізнання як предмет філософського розгляду
2. Чуттєве та раціональне, логічне та інтуїтивне в пізнанні
3. Проблема істини. Основні теорії істини
4. Характерні риси науки, види та функції наукового пізнання
5. Методи наукового пізнання

Після опрацювання матеріалів теми студент має:

знати:

- основні філософські підходи до визначення проблеми пізнання;
- форми і рівні пізнання;
- основні теорії істини;
- ключові методи наукового пізнання;
- особливості наукового знання;

вміти:

- розрізняти рівні і форми пізнання;
- обґрунтовувати власну точку зору щодо ключових підходів до розуміння основних гносеологічних понять;
- виявляти переваги і недоліки основних теорій істини;
- застосовувати навички наукового обґрунтування власної позиції.

1. Пізнання як предмет філософського розгляду

До важливих функцій філософії належить пізнавальна, яка полягає в дослідженні пізнання, його меж та можливостей, визначенні ефективних шляхів досягнення достовірного знання. Цій проблематиці присвячена *теорія пізнання*, яка є одним з основних напрямів філософських пошуків. Також як синоніми до теорії пізнання вживаються такі терміни, як *гносеологія* й *епістемологія*. Хоча ці три слова іноді використовуються як взаємозамінні, але існують відтінки їхніх значень.

Що ж таке саме пізнання? *Пізнання* — суспільно-історичний процес здобування, нагромадження і систематизації знання про природу, суспільство, людину та її внутрішній світ.

Упродовж історії інтелектуальної діяльності людина, з одного боку, досягла великих успіхів у поясненні досліджуваних об'єктів, а з другого, — нерідко стикалась із труднощами та невдачами.

Це породило питання, чи можливе достовірне пізнання об'єктивної реальності. Залежно від відповіді на нього виокремлюють два основні напрями.

Один з них можна назвати *гносеологічним оптимізмом*, він визнає можливість досягнення знання, яке адекватно відображає дійсність. Цей напрямок відповідає інтуїтивно зрозумілому з погляду здорового глузду переконанню про те, що світ доступний для пізнання. У межах гносеологічного оптимізму наголошуються досягнення наукового прогресу, акцентується,

що в процесі історичного розвитку спостерігається безсумнівне поглиблення і розширення знання. Звісно, при цьому визнається існування труднощів у вивченні тих чи інших феноменів, але ці труднощі розглядаються як тимчасові. Бурхливий розвиток науки і технології, на перший погляд, свідчить на користь гносеологічного оптимізму. Справді, якщо якась теорія краще пояснює певний феномен, ніж інша, це означає, що вдалося досягти достовірнішого знання, а якби світ був непізнаваним, ми б не могли розрізнити більш і менш достовірні теорії. Але водночас тут криється і проблема — якщо в процесі пізнання відбувається постійний перегляд раніше досягнутого знання, то це ставить під питання можливість досягнення істини: де гарантія, що знання, яке сьогодні ми вважаємо істинним, у майбутньому не буде спростованим завдяки подальшому розвитку пізнання?

Тож інший напрям — *агностицизм* — заперечує можливість достовірного пізнання, наголошуючи на непізнаваності сутності явищ. Прихильники агностицизму вважають, що результати пізнання завжди відносні й у подальшому можуть бути переглянуті. Звертаючись до історії науки, вони підкреслюють не лише численні помилки і глухі кути при вирішенні окремих проблем, а й те, що з часом відбувається зміна самої наукової картини світу, а це означає серйозний перегляд засадничих понять науки, оскільки наукова картина світу належить до фундаментальних підвалин наукового світогляду. Яскравим прикладом такого підходу є концепція наукових революцій Т. Куна, у якій розвиток наукового знання розглядається не як постійний кумулятивний процес, де нове знання уточнювало чи доповнювало попереднє, а як зміна парадигм, які неспівмірні між собою. Якщо поява нового знання може призвести до такого фундаментального перегляду попереднього знання, це аргумент на користь того, що ризик недостовірності криється в самих основах пізнання.

Однак крайній вияв агностицизму вів би до самоспростування — наприклад, якщо хтось стверджує «нічого не можна знати напевне», його можна запитати: «і ви це напевне знаєте?». Тобто виходить парадоксальна ситуація, якщо твердження про неможливість досягти достовірного знання саме претендує на достовірність. Тож більшість форм агностицизму мають поміркований характер, коли заперечується не сама можливість пізнання, а наївне уявлення про те, що пізнання відображає дійсність, якою вона є насправді. До поміркованого агностицизму можна зарахувати і *скептицизм* — сумнів щодо можливості досягнення достовірного знання. Скептики не приймають з певністю ні тезу про пізнаваність, ні про непізнаваність світу. Вони не заперечують, що деякі результати нашого пізнання, можливо, ніколи не будуть спростовані в процесі подальшого розвитку науки, але вважають, що не існує надійного критерію, щоб розпізнати ці результати та відрізнити їх від тих, які згодом будуть відкинуті.

Гносеологічний оптимізм виражає прагнення людини до здобуття достовірного знання про світ і відповідає світоглядним настановам більшості вчених, однак містить небезпеку догматизму, пов'язану тим, що знання, характерне для певного історичного етапу чи певного наукового співтовариства, розглядається як відображення світу, яким він є насправді. Агностицизм містить небезпеку релятивізму, тобто твердження про відносність знання і неможливість досягти об'єктивного відображення світу. Проте поміркований агностицизм, зокрема скептицизм, пов'язаний із критичністю мислення, адже усвідомлення сумнівності досягнутого знання застерігає від догматизму, сприяє науковому пошуку.

Процес пізнання передбачає наявність суб'єкта (того, хто пізнає) та об'єкта (те, що пізнають). *Суб'єктом пізнання* виступає людина, що спирається на вироблені суспільством пізнавальні процедури. Суб'єктом може бути як окрема людина, так і колектив (наприклад, дослідницька лабораторія). Якщо вважати, що знання є внеском до духовної скарбниці людства, то в такому широкому розумінні суб'єктом пізнання можна назвати людство в цілому. Межа між індивідуальним і колективним суб'єктом відносна. Вчений, досліджуючи нову проблему, спирається на знання, отримане іншими дослідниками, тож навіть в індивідуальному дослідженні є колективний вимір. З іншого боку, наука як результат колективних зусиль складається із внесків окремих вчених.

Об'єктом пізнання є явища, процеси, сторони дійсності, на які спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єктом пізнання можуть бути не лише матеріальні, а й духовні (ідеальні) явища: ідеї, фантазії, переконання тощо. Іноді як синонім до об'єкта пізнання вживається поняття «предмет пізнання», і хоча в деяких контекстах їх справді можна вживати взаємозамінно, але за детальнішого розгляду між ними виявляється відмінність. Об'єкт пізнання — це той фрагмент дійсності, на який спрямовані пізнавальні зусилля суб'єкта. Однак іноді потрібно уточнити, яка саме сторона об'єкта цікавить дослідника, тож у межах об'єкта можна виокремити певний аспект, який і є головним предметом дослідницького інтересу. Один об'єкт може вивчатися кількома науками, але під відмінним кутом зору: скажімо, суспільство може бути об'єктом вивчення історії, соціології, економіки тощо, але ці науки цікавитимуться різними сторонами суспільства. Тобто, поняття об'єкта пізнання відображає певний елемент дійсності, незалежний від суб'єкта, тоді як в предметі пізнання міститься вказівка на спосіб осмислення дійсності суб'єктом.

Людина може бути як суб'єктом, так і об'єктом пізнання. Наприклад, у психологічних дослідженнях учасники експерименту є об'єктами пізнання, тоді як дослідник — суб'єктом. Поняття суб'єкта, об'єкта і предмета пізнання можна проілюструвати за допомогою такого прикладу. Припустимо, колектив медиків досліджує ефективність певних ліків, увівши їх в курс терапії для групи пацієнтів. Суб'єктом дослідження буде колектив медиків, об'єктом дослідження — пацієнти, предметом — дія ліків при відповідному захворюванні. Цей приклад можна продовжити: припустимо, що за роботою медиків спостерігає дослідник, який цікавиться проблемами ефективності наукової діяльності, зокрема намагається з'ясувати, яка роль неформальної комунікації в житті наукового колективу. В такому разі дослідник буде суб'єктом, колектив медиків уже поставатиме як об'єкт, а предметом дослідження в цьому випадку виступатиме неформальна комунікація між членами дослідницького колективу медиків.

У здобутті, перевірці та використанні знання важливу роль відіграє практика. Значення практики особливо наголошується в межах марксизму.

Практика — це цілеспрямована діяльність людини, що має на меті перетворення світу. В широкому сенсі практика охоплює найрізноманітніші види людської діяльності — від повсякденних навичок, які автоматично застосовуються при здійсненні звичних побутових дій, до складних наукових експериментів. Пізнання значною мірою спирається на практику — це відображено у відомому принципі перевірки теорій на практиці, а крім того, спонукою для пізнання нерідко слугують саме практичні потреби, прикладом чого є розвиток технологій.

В структурі практики можна виділити два рівні. Перший із них передбачає відтворення звичних дій, які раніше успішно використовувались задля досягнення певного результату. Цей рівень відображає рутинну діяльність, наприклад, коли людина засвоїла правила користування побутовою технікою і щоразу під час її використання виконує шаблонний алгоритм дій. Другий рівень, перетворення, для якого характерний вихід за рамки наявного, пошук нових можливостей і способів перетворення світу. На цьому рівні проявляється творчий підхід, коли людина не відтворює вже відомий алгоритм дій, а шукає нові, ефективніші шляхи своєї діяльності.

Залежно від того, що саме є предметом перетворювальної діяльності людини, виокремлюють три складові практики: 1) матеріально-речову, 2) суспільну 3) індивідуально-особистісну. Необхідна збалансованість цих складових, адже надмірне акцентування лише якоїсь однієї з них (наприклад, матеріально-речової) веде до однобічності.

Щодо пізнання практика виконує кілька функцій. Вона є основою процесу пізнання (адже пізнання спирається на практику). Крім того, практика є рушійною силою і умовою процесу пізнання, оскільки рівень розвитку пізнання завжди тісно пов'язаний зі ступенем практичної освоєності світу. Скажімо, найсучасніше обладнання робить можливим проведення експериментів, які були нездійсненними ще кілька десятиліть тому. Ще одна функція пов'язана з тим, що практика є кінцевою метою пізнання, адже пізнання здійснюється задля задоволення певних практичних потреб. Хоча іноді стимулом для пізнання може бути суто інтелектуальне

зацікавлення дослідника певним питанням, але переважна більшість досліджень мають прикладний характер, тобто націлені на вирішення актуальних для суспільства проблем (скажімо, виготовлення ефективніших ліків, кращої техніки, підвищення продуктивності праці тощо). Зрештою, практика є критерієм істини, адже теоретичне знання в більшості випадків передбачає практичну перевірку.

2. Чуттєве та раціональне, логічне та інтуїтивне у пізнанні

В структурі пізнання розрізняють чуттєвий та раціональний рівні. На *чуттєвому рівні* пізнання спирається на дані, отримані за допомогою органів відчуття: зору, слуху, дотику тощо. Вони є каналами, через які людина контактує з навколишнім світом, тож для ряду філософів (передусім варто згадати представників емпіризму, і особливо сенсуалізму) саме дані чуттєвого рівня є підґрунтям будь-якого знання і головним засобом перевірки теоретичних побудов. Справді, для чуттєвого рівня характерна безпосередність, інтуїтивна переконливість: скажімо, те, що людина бачила на власні очі, сприймається нею як безсумнівний факт. Однак іноді ця переконливість оманлива: наприклад, виходячи лише із чуттєвого досвіду, геоецентрична система може видатись переконливішою, ніж геліоцентрична. До того чуттєвий досвід не можна вважати цілком достовірним, адже іноді трапляються ілюзії сприйняття, галюцинації тощо. Все це зумовило недовіру деяких мислителів до чуттєвих даних: так, ще в античності елєати, або ж так само і Платон, раціональне пізнання розглядали як вище і надійніше, порівняно із чуттєвим. З розвитком технології твердження про безпосередність чуттєвих даних теж потребує уточнень: скажімо, в астрономії спостереження за допомогою телескопу спираються не лише на чуттєву здатність бачити, а й на теоретичні уявлення, реалізовані в конструюванні телескопу.

Зрештою, в межах чуттєвого рівня можна виявити більше чи менше задіяння мисленнєвої обробки сенсорних даних. Видами чуттєвого рівня пізнання є відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття — це відображення в психіці окремих властивостей предметів за безпосереднього подразнення органів відчуттів. Відчуття виникає внаслідок дій сенсорних подразників (зорових, слухових, смакових тощо). Наприклад, спалах світла, звук, відчуття тепла чи холоду фіксуються саме на рівні відчуттів. Людина постає пасивним реципієнтом, що сприймає зовнішні подразники. Однак навіть на цьому рівні пасивність людини не є цілковитою. Уявімо, що ви слухаєте лекцію, а за вашою спиною перешіптуються однокурсники. На рівні відчуттів ви неодмінно фіксуєте два потоки звуків: слова лектора та перешіптування однокурсників. Якщо ви зосередилися на слуханні лекції, перешіптування стає фоновим шумом, який вам заважає слухати лектора. Однак якщо в перешіптуванні однокурсників ви почули щось цікаве і почали прислухатись, то відтак фоновим шумом стає вже лекція. Причому гучність як лекції, так і перешіптування може не змінюватись, проте ваша увага здатна фокусуватися на одних відчуттях і приглушувати інші.

В психології відомо, що тренуванням можна підвищити чи знизити поріг чутливості (тобто рівень сили подразника, за якого виникає відчуття).

Сприйняття — це цілісне відображення предметів у сукупності їх чуттєвих властивостей. Сприйняття утворюється в результаті поєднання відчуттів у цілісний образ, наприклад, в образі квітки поєднується певна форма, колір і запах. У сприйнятті вже є певне структурування світу. Скажімо, і абстрактна, і реалістична картина на рівні відчуттів постають як набір кольорових плям. Але на рівні сприйняття реалістична картина виглядає як пейзаж, натюрморт чи портрет, тоді як інтерпретувати з такою ж легкістю абстрактну картину не вдається: для когось вона залишиться набором плям, тоді як хтось інший може там побачити певний образ, причому для різних глядачів ці образи можуть суттєво відрізнятись.

Уявлення — це чуттєвий образ предмета, який безпосередньо не сприймається. Уявлення може бути згадкою про раніше сприйнятий предмет — наприклад, ви можете досить точно

згадати, як виглядає обличчя когось із ваших друзів, який в цей момент не присутній поряд з вами. Оскільки в уявленні не відбувається безпосередньої дії предмета на органи відчуттів, за його допомогою можливо створити образи предметів, які ніколи не сприймалися, наприклад, уявити міфічних істот, таких як русалка чи дракон.

В уявленні ще більше простору для активності мислення, ніж у відчутті чи сприйнятті, людина може бути вже не тільки реципієнтом сенсорних даних, а й творцем образів. Однак уявлення, попри всю мисленнєву обробку, залишається формою чуттєвого рівня, оскільки оперує чуттєвим образом предметів.

Натомість на *раціональному рівні* пізнання спирається на абстрактне мислення, яке має справу не з чуттєвим, а з умоглядним відображенням предметів. Характерні риси абстрактного мислення — узагальненість, опосередкованість, зв'язок з мовою.

Раціональний рівень дозволяє впорядкувати, категоризувати чуттєвий досвід, осмислити загальні закономірності, які стоять за конкретними феноменами, даними в чуттєвому сприйнятті. Саме здатність створювати на основі конкретних даних загальну картину, бачити закономірності, які стоять за одиничними проявами, і є тією рисою, завдяки якій раціональний рівень розглядається декотрими мислителями як вищий і важливіший за чуттєвий.

Формами мислення, задіяними на раціональному рівні є поняття, судження та умовивід.

Поняття — форма мислення, яка відображає предмети через сукупність їхніх суттєвих ознак. На відміну від уявлення, яке є завжди конкретним, відображає окремий предмет, у понятті узагальнюються предмети певного класу. Наприклад, якщо спробувати уявити яблуко, уявлятиметься яблуко певного сорту, певного кольору, певних розмірів тощо, тоді як у понятті «яблуко» узагальнюються риси, характерні для всіх яблук — великих і малих, кислих солодких тощо. Крім того, поняття може відображати і ті предмети, які важко наочно уявити — скажімо, ринкову економіку, сподівання чи квадратне коло. Тобто поняття є не наочним, а абстрактним відображенням, в якому зосереджуються тільки на суттєвих ознаках предмета.

Судження — форма мислення, яка розкриває зв'язок між предметом і його ознакою, або відношення між предметами (наприклад, «університет — вищий навчальний заклад» чи «англійська мова поширеніша у світі, ніж німецька»). Судження складається з понять, поєднаних за допомогою логічних сполучників. В мові судження виражаються в розповідних реченнях і є їхнім смислом.

Умовивід — форма мислення, за допомогою якої з одного чи кількох суджень виводять нове судження. Саме ця форма мислення відображає процес міркування, тобто виведення одних думок інших за принципами і законами логіки. У найпростіших випадках умовивід складається з двох суджень, одне з яких виводиться іншого (наприклад, зі знання того, що всі адвокати є юристами, можна зробити висновок, що жоден, хто не є юристом, не може бути адвокатом), проте часто міркування бувають складнішими і є ланцюжками умовиводів.

Загалом чуттєве знання одиничного дане в конкретно-образній формі, натомість на раціональному рівні постає знання загального, закономірного. Іноді в історії філософії ці два рівні протиставлялись, акцентувалися переваги одного з них, тоді як іншому відводилась допоміжна роль. Найяскравіше це проявилось в філософії Нового часу у протистоянні емпіризму (що підкреслював роль чуттєвого) та раціоналізму (що наголошував на ролі раціонального). Однак кожен із цих підходів був однобічний, що виявилось в подальшому розвитку філософії. Наприклад, І. Кант зазначав, що розсудок неспроможний споглядати, а чуття не здатні мислити. Справді, для ефективного пізнання необхідні і досвідні дані, які отримуються на чуттєвому рівні, і їхнє теоретичне осмислення, яке відбувається на раціональному рівні, тож у процесі пізнання ці рівні нерозривно пов'язані, вони взаємодіють і взаємодоповнюють один одного.

Пізнання часто розглядається як процес, який керується раціональними правилами. Упродовж історичного розвитку науки було накопичено багато настанов, дотримання яких допомагає досягати надійного знання. Однак попри очевидну корисність таких настанов, відображених у науковій методології, наукові відкриття є результатом не тільки застосування вже

відомих раціональних процедур, а й здогадів, чуття, інтуїції. Тож постає питання про ірраціональні чинники у пізнанні. В загальному розумінні це можна назвати проблемою співвідношення логіки та інтуїції. Логіка досліджує форми правильних міркувань та закони їх побудови, тож вона використовується як засіб суто формального виведення одних міркувань з інших. Якби пізнання будувалося лише за законами та правилами логіки, відкриття б нагадувало розв'язок задач за вже відомим алгоритмом, і нове знання було б запрограмоване попереднім. Однак реальний науковий пошук мало нагадує цю картину. Розмірковуючи над проблемою, формулюючи гіпотези, вчений використовує не лише формальні правила, а й своє професійне чуття, яке підказує перспективні шляхи пошуку; також виникнення нової ідеї часто сприймається не як висновок, механічно виведений з уже відомої інформації, а як осяяння, моментальний здогад. Це спостерігається не лише при вирішенні наукових проблем — згадайте випадки, коли вам спадало на думку вдале рішення складної проблеми чи головоломки. На відміну від рутинних задач (наприклад, знаходження кореня рівняння, алгоритм розв'язку якого ви дуже добре засвоїли), знаходження відповіді на неординарне питання, скоріш за все, поставало у вигляді моментального здогаду, а не чіткої послідовності кроків. В цих випадках має місце *інтуїція* — безпосереднє осягнення, певний «інсайт», коли істина «схоплюється» в цілісності, без обґрунтування та виведення.

За детальнішого розгляду інтуїції можна виділити декілька її аспектів. Інтуїтивне рішення іноді пов'язане зі швидким сприйняттям чи скороченим умовиводом, коли висновок робиться внаслідок згорнутого мисленнєвого процесу, в якому людина усвідомлює не всі ланки. Це відбувається за рахунок певного автоматизму, прикладом якого може бути підрахунок «на око» — скажімо, ви можете не одразу сказати, якою буде точна сума 832 і 987, але моментально визначите, що вона буде меншою, ніж 2000. Інший аспект пов'язаний з очевидністю, в такому розумінні термін «інтуїція» вживав Р. Декарт. Так він позначив знання, настільки ясне і зрозуміле, що щодо нього не може бути жодних сумнівів. Однак такий підхід плутає психологічну ясність і доведеність. Як показав подальший розвиток психології, очевидність іноді буває оманливою. На це особливо слід зважати, враховуючи, що для суб'єкта переконливість очевидного положення є більш значимою, ніж апеляція до зовнішніх доказів, таких як логічні міркування чи посилення на факти. Ще одне розуміння інтуїції пов'язане з творчою уявою, фантазією, які неможливо звести до раціональних правил. Таке розуміння інтуїції найчастіше трапляється в мистецтві, проте воно має місце і при пошуку оригінального рішення в науці. Зрештою, іноді інтуїція асоціюється зі здоровим глуздом, практичною мудрістю, яка дозволяє відчувати перспективний напрям досліджень чи важливу проблему.

Всі ці аспекти показують, що хоча інтуїція не зводиться до набору раціональних правил, однак вона не є й цілком ірраціональною. Історія науки свідчить, що відкриття, які на перший погляд здаються наслідком випадкового здогаду, насправді були результатом напруженої попередньої роботи. Один із найпоширеніших підходів до аналізу творчого процесу передбачає, що пошук неординарного рішення складається із чотирьох стадій: підготовка (постановка проблеми і робота над нею), визрівання (підсвідома робота над завданням в той час, коли свідомість відволікається на щось інше), інсайт (раптовий здогад, усвідомлення рішення) і перевірка. В цій схемі інтуїція найяскравіше проявляється в стадії інсайту, але щоб стався інсайт, потрібна попередня робота, часто досить тривала і напружена. Крім того, згодом необхідна перевірка здогаду, оскільки багато здогадів, які на перший погляд здавались вдалим, в результаті перевірки виявляли свою хибність. Ще одним прикладом опертя інтуїції на раціональне підґрунтя є досить поширене явище «професійного чуття» дослідників, що підказує їм напрям пошуків, і хоч воно вважається інтуїтивним, однак це чуття формується в результаті попередньої освіти, досвіду роботи в певній галузі. Професійне чуття досвідченого дослідника часто є значно точнішим і ефективнішим, ніж у початківця.

Хоча інтуїція незамінна за появи нових ідей, далеко не всі з них виявляються слушними. Для того, щоб результат дослідницького пошуку став достовірним знанням, необхідні раціональні процедури перевірки. На цьому етапі виклад дослідження набуває суто раціональних

рис. Тож співвідношення логіки та інтуїції можна узагальнити таким чином: інтуїція відіграє важливу роль у здійсненні відкриттів та створенні нових теорій, а логіка — під час їх перевірки та обґрунтування.

3. Проблема істини. Основні теорії істини

Головною метою пізнання є досягнення істини.

Істина — це адекватне відображення у свідомості суб'єкта об'єктивної реальності. Якщо результат пізнавальної діяльності є адекватним описом реальності, він є істинним. Однак не всі результати є такими, у процесі пізнання постійно виникає загроза помилок. Їх можна трактувати як оману або як хибу. *Омана* (заблудження) — це неадекватне відображення реальності, що сприймається як істинне. Якщо поглянути на історію розвитку науки, можна переконатися, що знання постійно переглядається, уточнюється; чимало тверджень, які в минулому вважались істинними, нині спростовані. Причиною омани є обмеженість пізнавальних можливостей історичними, суспільними обставинами. Омана є результатом помилки не окремого дослідника, а упереджень, які властиві для всіх суб'єктів пізнання в певний історичний період. Однак іноді помилка має індивідуальний характер, в такому разі це *хиба*, тобто думка, щодо якої встановлено її невідповідність реальності. Окремі суб'єкти можуть дотримуватись хибної думки, але для інших її помилковість вже доведена.

Оскільки пізнання є процесом, воно постійно розвивається. Відповідно істина постає не як незмінна данність, а як постійне уточнення, деталізація, перегляд здобутого знання. Це відображено у поняттях відносної та абсолютної істини.

Відносна істина — неповне, неточне, наближене відображення об'єкта, яке з часом змінюється, поглиблюється, доповнюється. Натомість *абсолютна істина* — це повне, вичерпне знання, що точно відображає об'єкт і не спростовується подальшим розвитком пізнання. До абсолютних істин (їх ще називають вічними істинами) належать достовірні факти, наприклад історичні дати. Однак пізнавальна цінність абсолютної істини досить обмежена. Зв'язок відносної абсолютної істини відображається в тому, що відносна істина є абсолютною в певних межах, а при виході за ці межі ми бачимо її відносність. Скажімо, закони Ньютона залишаються істинними в класичній механіці, однак коли йдеться про космічні швидкості чи взаємодію на атомному рівні, ці закони не працюють. Розмежування відносної й абсолютної істини є важливим аспектом для підходу до проблеми пізнаваності світу: в межах певної системи знання можна досягти надійної істини, тож «вічні істини» є аргументом на користь гносеологічного оптимізму. Однак при виході за межі цієї системи знання може виявитись його обмеженість.

Складність, багатогранність поняття істини, існування різних критеріїв істинності відобразилось у різноманітті теорій істини.

Кореспондентна теорія істини (від латин. *correspondentia* — відповідність, збіг) передбачає, що істина — це відповідність дійсному, тобто фактичному стану справ. Теоретичні побудови мають спиратись на фактичні дані, а факти виступають засобом перевірки теорій. Витоки кореспондентної теорії можна знайти в працях Арістотеля. Ця теорія виражає розуміння істинності, яке видається переконливим з точки зору здорового глузду — істинне пояснення має описувати предмети такими, якими вони є насправді. Важливим критерієм істини є практична перевірка теоретичного знання — істинна теорія повинна підтверджуватись фактами, якщо ж теорія спростовується фактичними даними, вона не відповідає дійсності, а отже, є хибною. Однак попри інтуїтивну очевидність, кореспондентна теорія стикається з труднощами. В її основі лежить припущення, що пізнання здатне адекватно відображати світ. Проте таку здатність можна поставити під сумнів — згадаймо кантівське розрізнення «речі в собі» і «речі для нас». Інакше кажучи, навіть у процесі досвідної перевірки знання порівнюється не з реальністю, а зі сприйняттям людей. Ще один аспект пов'язаний з теоретичною наванта-

женістю фактів (це особливо яскраво виявилось у працях представників позитивізму): факти не є цілком об'єктивним описом світу, адже один факт може мати кілька різних теоретичних пояснень. Це підважує ідею, що можливий опис світу «як він існує насправді», а значить і ключову для кореспондентної теорії ідею відповідності пізнання дійсності.

Когерентна теорія істини (від англ. *coherent* — узгоджений, зв'язний) передбачає, що висловлювання є істинним, якщо воно належить до системи взаємоузгоджених висловлювань. Тобто тут наголошується така важлива риса істини, як несуперечливість, адже якщо в якійсь системі знань містяться твердження, які суперечать одне одному, значить, туди потрапила помилка. Крім того, в когерентній теорії знання постає як система, а не як набір ізольованих висловлювань, а отже, ця теорія відображає ще й таку характеристику знання, як цілісність, системність. Прикладом, який влучно ілюструє основні принципи когерентної теорії, є математика. Однак несуперечливість і системність, хоча належать до важливих характеристик істини, разом з тим не є вичерпними. Недоліком когерентної теорії є те, що теоретичні побудови можуть бути несуперечливими, але цього недостатньо для визнання їх істинними: наприклад, у фантастичному романі може трапитись опис життя на планеті далекій галактиці, який не містить жодної суперечності, проте лише на цій підставі ми не вважатимемо, що роман є істинним описом тієї планети. Ще одна проблема стосується ситуації, коли є дві системи знань, які суперечать одна одній, але жодна не містить суперечностей всередині себе. Спираючись лише на принцип когерентності, неможливо визначити, яка з них більш істинна.

Прагматична теорія істини основним критерієм істинності вважає корисність. На думку представників прагматизму, перевагу слід надавати тим поясненням, які дозволяють успішно діяти, досягати поставленої мети. Прагматична теорія відповідає інтуїтивно зрозумілому переконанню, що неадекватні, помилкові уявлення призводять до дій, які не відповідають обставинам, тож якщо людина керуватиметься хибними уявленнями, її діяльність не буде успішною. Прагматизм передбачає, що знання має перевірятись на практиці, однак на відміну від кореспондентної теорії, знання розглядається не як відображення світу, а як спосіб пристосування до нього. Питання про відповідність уявлень дійсності не належить до найважливіших, а це дозволяє уникнути однієї з основних проблем кореспондентної теорії — відсутності гарантії, що наші теорії є справжнім описом світу. В прагматичній теорії істини визнається, що досвід завжди є певною мірою суб'єктивним, однак це не означає сваволі суб'єкта. Якщо серед кількох теорій одна дає точніші прогнози, дозволяє ефективніше діяти, то є об'єктивні підстави надати перевагу саме їй, але не варто вважати, що ефективніша теорія є об'єктивним відображенням дійсності. Хоча такий підхід виглядає досить переконливо, однак прагматична теорія істини теж стикається з труднощами. Головний закид полягає в релятивізації істини — адже уявлення про корисність завжди залежать від суб'єкта, і те, що одні розглядають як корисне, інші можуть вважати шкідливим. Наприклад, на побутовому рівні можна ефективно використовувати геоцентричну теорію, тож послідовні прихильники прагматизму мали б визнати, що геоцентризм принаймні за певних умов можна вважати істинним.

На основі прагматичної теорії розвинулись операціоналізм та інструменталізм. *Операціоналізм* наголошує на взаємодії суб'єкта об'єкта у пізнанні. Досліджуючи об'єкт, дослідник здійснює серію операцій — вимірює, фіксує за допомогою приладів тощо. Тож знання постає не відображенням сутності об'єкта, а сукупністю операцій над ним. Операціоналізм привертає увагу до емпіричного рівня, але дещо недооцінює теоретичний. Як і в прагматизмі загалом, тут ідеться не про сутність явищ, а про способи маніпулювання ними.

В *інструменталізмі* теоретичні пояснення (гіпотези, теорії) розглядаються не як опис дійсності, а як засоби, певні інструменти, які дозволяють адаптуватись до світу. Наприклад, якщо одна теорія дозволяє робити точніші прогнози, ніж інша, то згідно з інструменталізмом, перша теорія розглядається не як точніше відображення світу, а як зручніший засіб для формулювання передбачень. Подібною до прагматичної теорії є конвенціоналістська.

Конвенціоналістська теорія істини підкреслює роль конвенцій (згоди) між вченими. Її найвідоміший представник — А. Пуанкаре. Роль конвенцій можна побачити на прикладі математичних аксіом, які не доводяться, а приймаються. Іншою ілюстрацією може бути поняття парадигми в Т. Куна. Конвенції відіграють важливу роль на рівні формулювання засад певної науки, розуміння її ключових термінів. Конвенціоналістська теорія відображає таку рису істини, як універсальність, адже суб'єктивні упередження окремого вченого можуть бути подолані в науковій спільноті. Однак залишається проблема упередженості цілої наукової спільноти — те, що було предметом загальної згоди в одну епоху чи в одному суспільстві, іншу епоху чи в іншому суспільстві може розглядатись як помилка. З часом конвенції можуть змінюватись, а це означає відносність знання. Особливо яскраво небезпека розуміння істини як результату загальної згоди проявляється в соціальних та гуманітарних науках, адже в них у зв'язку з цим виникає загроза політизації. Наприклад, при визначенні норми й патології в психології дослідники можуть неявно виходити з упереджень своєї епохи. Кілька десятиліть тому гомосексуалізм розглядався як психічне відхилення, тоді як, наприклад, в сучасному класифікаторі психічних хвороб, прийнятому в Американській психологічній асоціації, він виключений з переліку розладів. Втім, згода в науковому співтоваристві не є цілком довільною. Конвенціоналізм не заперечує необхідність досвідної перевірки теорій, адже вчені не можуть відкидати емпіричні дані. Але вони можуть вибирати різні теоретичні засоби для опису цих даних. Наприклад, якщо довжина якогось столу становить 100 см, вчені не можуть довільно домовитись вважати, що довжина цього столу насправді 75 см. Але от в яких одиницях вимірювати довжину — в сантиметрах чи в дюймах — цілком може бути результатом конвенції.

Загалом кожна з теорій істини підкреслює одну чи декілька рис, яким має відповідати пояснення, що претендує на істинність.

4. Характерні риси науки, види та функції наукового пізнання

У розвинених суспільствах пізнавальна діяльність спеціалізується, тобто в них існує прошарок людей, основним заняттям яких пізнання і проведення досліджень. В останні десятиріччя досить значного поширення набули поняття «інформаційне суспільство» чи «суспільство знання», а це свідчить, що в сучасному світі саме інтелектуальна діяльність стає найважливішим ресурсом. Найбільш рафінованим виявом пізнання є наука, однак не будь-яке пізнання результатом наукового пошуку. Елементи пізнавальної діяльності присутні і в буденному світогляді, який представлений на рівні здорового глузду, до певних пізнавальних процедур звертаються також мистецтво, релігія тощо.

Якщо звернутися до історичних типів світогляду, то варто згадати, що науковий світогляд утверджується лише починаючи з XVII–XVIII ст. Саме в епоху Нового часу проблема пізнання стає ключовою в філософії, і в цей же час відбувається становлення науки. Хоча деякі епістемологи простежують наукове знання, починаючи з найдавніших цивілізацій (скажімо, можна згадати розвиток математики в Стародавній Греції), однак є вагомі підстави вважати це протонаукою, адже в ці періоди пізнання було не вільним від міфологічних чи релігійних нашарувань, натомість виникнення науки в сучасному розумінні цього слова слід пов'язувати насамперед з розвитком математики та природознавства в XVII–XVIII ст.

Однією з актуальних проблем епістемології є співвідношення наукового і ненаукового пізнання. Як найзагальнішу назву для пізнавальної діяльності, яка виходить за межі науки, можна використовувати поняття «ненаукове пізнання».

До ненаукового пізнання можна віднести *позанаукове*, яке не суперечить науковому, але перебуває за його межами. Найяскравішими виявами такого знання є здоровий глузд і повсякденне пізнання, які спираються на стихійні узагальнення повсякденного досвіду. В багатьох випадках такі узагальнення дають загалом слухну картину, хоча вона виглядає більш

спрощеною порівняно з науковим описом. До того ж наукові знання через шкільну освіту потрапляють до світогляду пересічної людини, стаючи частиною буденного світогляду. В межах наукового пізнання здоровий глузд дослідників теж відіграє певну роль, будучи виявом професійного чуття, дослідницької інтуїції. Але іноді здоровий глузд веде оманливим шляхом, наприклад, декотрі побутові стереотипи виявляються хибними, коли звернутися до детальніших даних, отриманих у межах наукових досліджень.

Деякі різновиди ненаукового пізнання можна віднести до *антинаукових*, тобто таких, що відверто суперечать науці. Ряд релігійних чи містичних вчень відверто проголошують, що існує якась сфера, недоступна для наукового пізнання, — наприклад, можна згадати середньовічну концепцію двоїстої істини, в якій істини віри хоча й не розглядалися як цілком несумісні з раціональним пізнанням, однак вважалося, що вони виходять за межі раціональності. У сучасному світі антинауковими є ряд езотеричних концепцій, які постулюють наявність особливої сфери (духовної, астральної, парапсихічної тощо), принципово недоступної науковому пізнанню. Антинаукові концепції, проголошуючи обмеженість науки, не пропонують надійнішого способу пізнання, натомість намагаються виглядати переконливими, апелюючи до емоційної сфери людини, її інтересу до загадкового, таємничого, а також схильності до некритичного сприйняття забобонів.

Крім антинаукових, існують ще й вчення, які можна віднести до *квазінаукових* (чи псевдонаукових). На відміну від антинауки, яка відверто відкидає науку, псевдо чи квазінаука намагається міркувати під науку, використовуючи позірно наукову термінологію, але відмовляючись від наукових стандартів, чи суттєво спотворюючи методи, прийняті в науці. Оскільки в суспільстві наукове знання має досить вагомий авторитет, різноманітні шарлатани намагаються надати своїм концепціям видимість науковості, завдяки чому справді обдурюють багато пересічних людей. Однак як антинаукові, так і квазінаукові вчення мають спільну засадничу рису — спрямованість не на опис об'єктивної реальності, а на задоволення психологічних потреб: інтересу до нового чи незвичайного (НЛО, фантастичні істоти, контакт з потойбічним світом), бажання здоров'я чи успіху (в ситуації ризику людина схильна вірити в забобони, а обставини, які неможливо подолати, наприклад, невиліковна хвороба, підштовхують до ілюзорної надії на цілителів), бажання підняти самооцінку (псевдоісторичні концепції чи «література ненависті» спираються на явно тенденційний підбір фактів, але знаходять читачів, бо викликають відчуття переваги над іншим народом чи соціальною групою).

Постає питання: в чому ж полягає специфіка наукового пізнання, тобто чим наука відрізняється від інших типів пізнавальної активності? Ця проблема відома як проблема демаркації, тобто розмежування наукового і ненаукового знання. Однозначного критерію демаркації запропонувати не вдалось, це пов'язано з розмаїттям самого наукового знання. Але є декілька рис, сукупність яких може слугувати достатньо надійно відрізнити наукове знання від ненаукового: предметність, точність, системність, логічна доведеність, перевірюваність, критичний підхід, теоретична чи емпірична обґрунтованість, застосовність на практиці тощо. Зрештою, наукове пізнання відрізняється від інших типів вже за своєю метою. Основна мета науки — пошук істини, тоді як для інших форм суспільної свідомості пізнання слугує лише допоміжним елементом.

Тож наука є сферою діяльності, що спрямована на виробництво систематизацію знань про дійсність і має на меті дослідження на основі певних методів пізнання об'єктивних законів розвитку природи, суспільства і мислення для передбачення і перетворення дійсності в інтересах людини та суспільства. Наука — це одночасно система знань, і засіб отримання нового знання, і соціальний інститут, який забезпечує дослідження. Наука є складовою частиною культури людства, в сучасному світі її вага постійно зростає.

Наука виконує такі основні функції:

Пізнавальну, яка є центральною для науки і полягає в пошуку та відтворенні знання. В межах цієї функції можна виділити ще кілька: пояснювальну, прогностичну, методологічну тощо.

Культурно-світоглядну, яка означає, що наука є одним з компонентів духовної культури людства, а наукове знання лежить в основі сучасної картини світу і помітно впливає на суспільну думку щодо широкого спектру питань.

Практичну, яка полягає в тому, що наукове знання є основою для розвитку технології, а отже, наука є суттєвим рушієм суспільного прогресу, задоволення різноманітних потреб людини. Іноді на її основі виокремлюють соціальну функцію, яка зумовлена важливою роллю науки у вирішенні соціальних проблем.

Критичну — науковий спосіб пізнання є важливим засобом розвитку критичного мислення, адже наукова діяльність передбачає ретельну перевірку і обґрунтування знання, рефлексію над уже досягнутим знанням, його перегляд і уточнення.

Освітню — наукове знання забезпечує основний зміст навчального процесу, в ході здобуття освіти людина повинна засвоїти певну сукупність наукових знань.

Сучасна наука є розгалуженою системою знань. Досить поширеною є типологія наук за предметом дослідження на природничі, технічні, гуманітарні та соціальні. Предмет науки впливає на її методи, способи дослідження об'єкта. Формування класичної науки в XVII ст. було пов'язане насамперед із природничими науками та математикою, становлення ж соціальних та гуманітарних наук відбулось пізніше. Це зумовило ідею про необхідність перенесення методів природничих наук у соціальні й гуманітарні, така ідея була досить популярна в позитивізмі. Найяскравіше вона проявилась у вигляді фізикалізму — намагання побудувати всю науку на основі мови фізики. Привабливість цієї ідеї полягала у можливості створення уніфікованої науки, однак намагання побудувати всі науки за взірцем фізики чи, навіть ширше, природничих наук виявилось нереалізованим, адже неминуче викривляло предмет дослідження соціальних та гуманітарних наук. Тож специфіка цих наук підштовхувала до протилежного підходу: розмежування чи навіть протиставлення природничого і гуманітарного знання, яскравим виявом чого були концепції В. Дільтея, Г. Ріккерта та В. Віндельбанда, в яких «науки про культуру» розглядалися як засадничо відмінні від «наук про природу». Підкреслювалось, що специфікою «наук про культуру» є вивчення не загального, а окремого, наприклад, історика цікавить опис унікальної події. На протигагу природничо-науковому поясненню, в гуманітарній царині пропонувався метод розуміння, вчування, який набув особливої ваги в герменевтиці. Однак за такого підходу поставала проблема об'єктивності: яким чином відокремити об'єктивний опис чи пояснення об'єкта дослідження від суб'єктивних упереджень дослідника? Зрештою, подальший розвиток гуманітарних і соціальних наук демонструє тенденцію уникнення крайнощів: як уподібнення соціальних і гуманітарних наук до природничих, так і їх протиставлення.

Під час становлення певної науки відбувається окреслення її предмета, відмежування від предметів інших наук. З цим пов'язана дисциплінарна структура науки, в межах якої кожна наука має свою специфіку, власні методи дослідження. Проте багато проблем не є предметами лише однієї науки — скажімо, проблема забруднення довкілля неминуче породжує низку питань, які є предметом дослідження досить широкого спектру наук. Тож у сучасному світі зростає роль міждисциплінарних досліджень, які мають вигляд перенесення методів з однієї науки в іншу, взаємодії кількох дисциплін при вирішенні комплексних проблем тощо.

В структурі науки виділяють *фундаментальний* і *прикладний* рівень. Фундаментальні дослідження стосуються базових закономірностей, саме на цьому рівні створюються основоположні теорії, формується наукова картина світу. Прикладні ж дослідження здійснюються на основі фундаментальних, і стосуються вужчих, конкретніших і разом з тим важливіших з практичного погляду завдань. Основна мета фундаментальних досліджень — це пізнання як таке, тому іноді їх називають «чистою» наукою, тоді як прикладні дослідження мають практичну спрямованість, адже вони націлені на вирішення конкретної проблеми. Фундаментальні дослідження, як правило, здійснюються на передньому краї досліджень і виступають теоретичною базою, фундаментом для прикладних, а прикладні сприяють застосуванню досяг-

нутого знання на практиці. Водночас результати прикладних досліджень можуть давати поштовх до постановки нових питань у фундаментальних дослідженнях.

Ці два типи досліджень відображають дві важливі характеристики науки — науку як пізнавальну діяльність і науку як засіб перетворення світу. Фундаментальні дослідження є серцевиною науки, коли йдеться про науку як засіб пояснення світу, зазвичай мають на увазі саме цей рівень. Однак дослідження, яке спонукається суто пізнавальним інтересом, не може задовольнити всі суспільні очікування щодо науки. Людину цікавить не просто те, яким є певний об'єкт, а й те, які його властивості можуть бути для неї корисними. Тож наукове знання часто розглядається як орієнтир для практичної діяльності, тут пізнання вже є не самоціллю, а засобом для вирішення інших проблем. На основі прикладних досліджень відбувається прогрес технології, а наукові досягнення оцінюються з точки зору їх ефективності і можливості практичного застосування. Не дивно, що в сучасній науці лівову частку досліджень становлять саме прикладні, адже саме від них суспільство очікує безпосередньої віддачі. Однак тут криється небезпека, коли науці загрожує дисбаланс на користь прикладних досліджень і недостатня підтримка фундаментальних. Оскільки фундаментальні дослідження не приносять негайної віддачі, в очах пересічних людей вони часто виглядають відірваними від життя, значно менш корисними, порівняно з прикладними, які дозволяють вирішити нагальні проблеми. Тому для прикладних досліджень відкривається значно більше можливостей, пов'язаних з пошуком фінансування. Проте занепад фундаментальних досліджень невдовзі спричинив би й занепад прикладних, адже ці дослідження спираються на фундаментальні.

До рівнів наукового пізнання належать емпіричний і теоретичний. Це розрізнення дещо нагадує розрізнення чуттєвого та раціонального, але тут є відмінність: якщо чуттєвий рівень має справу безпосередньо із чуттєвими даними, то на емпіричному рівні чуттєві дані розглядаються через призму раціональної інтерпретації. Наприклад, записуючи покази приладів, дослідник вкаже, що температура повітря становить 15°C, а не те, що ртутний стовпчик зупинився на позначці 15. Отже, *емпіричний* — це рівень, зміст якого отримується переважно з чуттєво даного досвіду, підданого певній раціональній обробці. Характерною особливістю емпіричного рівня є безпосередній контакт дослідника із предметом за допомогою органів відчуттів чи приладів, що їх доповнюють. Причому в сучасній науці дослідження дедалі більше спираються саме на дані, отримані за допомогою приладів — скажімо, процеси, які відбуваються на рівні мікрочастинок неможливо сприймати за допомогою органів відчуттів. Однак навіть опосередковано отримані емпіричні дані слугують важливою інформацією про об'єктивні явища чи процеси. Саме на емпіричному рівні фіксуються факти.

Теоретичний рівень — це рівень узагальнюючих теорій, пояснення зв'язків між явищами і процесами, формулювання закономірностей, характерних для досліджуваних об'єктів. На цьому рівні проявляється ідеалізація, конструктивна діяльність мислення, яке впорядковує досвід, подає його в систематизованій та узагальненій формі. Теоретичний рівень включає систему понять, абстракцій, теорій. Об'єкти тут постають не як результат безпосереднього відображення за допомогою органів відчуттів, а як абстрактні об'єкти — результат логічної реконструкції за допомогою абстрагування та ідеалізації. Наприклад, такими абстракціями є точка чи пряма в геометрії; хімічна речовина H₂O є ідеалізацією води, яка природному стані містить домішки; в маркетингових дослідженнях споживач розглядається як абстракція, яка відображає типові риси поведінки споживачів тощо. Саме на теоретичному рівні дається пояснення сутності об'єктів, законів їх функціонування, а також формулюються передбачення.

Емпіричний та теоретичний рівні взаємопов'язані: емпіричний підґрунтям для теоретичних пояснень і водночас засобом їх перевірки, а теоретичний рівень впорядковує емпіричні дані і формулює глибше пояснення, фіксуючи закономірності, які не сприймаються безпосередньо на рівні емпіричних даних.

5. Методи наукового пізнання

Свідома цілеспрямована діяльність щодо формування й розвитку знань регулюється певними методами. В загальному розумінні метод — це систематизований спосіб досягнення певного результату. Оскільки метою науки є пізнання, то *науковий метод* — це система розумових і практичних операцій, які спрямовані на вирішення певних пізнавальних завдань.

В сучасній науці існує велика кількість методів, тож щоб систематизувати це розмаїття, методи класифікують за кількома основними критеріями. За ступенем загальності методи поділяються на загальнонаукові та методи окремих наук. Загальнонаукові методи найбільш універсальними, вони застосовуються в найрізноманітніших науках. Наприклад, моделювання застосовується в таких несхожих науках, як фізика, біологія, історія, економіка тощо. Методи ж окремих наук відображають специфіку якоїсь з наук (чи кількох споріднених). Скажімо, метод гібридизації важко застосувати поза межами біологічних наук, а контент-аналіз — у природничих. Іноді поряд із поняттям методу використовується й поняття методики. Методика являє собою конкретизацію, специфікацію методу відповідно до якогось вузького завдання. Так, у психології метод опитування застосовується для вивчення найрізноманітніших явищ, однак опитувальник, розроблений з конкретною метою, нерідко називається методикою (наприклад, методика Басса і Даркі для діагностики агресивності, чи методика Леонгарда для визначення типу акцентуації характеру).

Ще один критерій класифікації методів стосується рівня наукового пізнання, де застосовуються методи. За цим критерієм методи поділяються на емпіричні та теоретичні.

Емпіричні методи слугують засобом отримання досвідних даних, а також перевірки теорій.

Одним з емпіричних методів є *спостереження* — безпосередня фіксація чуттєво даних властивостей об'єкта. На відміну від простого споглядання, наукове спостереження характеризується наявністю чітко визначеної мети, використанням допоміжних засобів, систематичністю, а також контролем за надійністю результатів. У сучасній науці спостереження часто відбувається за допомогою не лише органів відчуттів, а й приладів. Це породжує проблему можливого втручання в об'єкт. Однією з найсуттєвіших характеристик спостереження вважають те, що цей метод передбачає максимальну відстороненість дослідника, який лишень фіксує об'єктивний стан об'єкта, не втручаючись у нього. В багатьох випадках це справді так, але, наприклад, у фізиці в дослідженнях на мікрорівні необхідно враховувати взаємодію засобів спостереження з його об'єктом. Подібна ситуація є і в соціальних науках — наприклад, людина, за поведінкою якої спостерігає психолог чи інший дослідник, може поводитись не так, як вона поводитьсь за звичайних умов.

Інший емпіричний метод — *вимірювання* — є засобом відображення характеристик об'єкта в числовому вигляді. За допомогою одиниці виміру, взятої як еталон, вимірювання відображає кількісну характеристику досліджуваних об'єктів. Вимірювання дає можливість застосувати математичні методи до досліджуваного об'єкта, що зазвичай плідно позначається на розвитку пізнання — наприклад, становлення природничих наук відбулося значною мірою завдяки можливості застосування кількісного підходу. В соціальних науках вимірювання теж відіграє важливу роль, хоча їхні об'єкти важче піддаються стандартизації. Однак у сучасних соціальних науках в багатьох випадках можна успішно застосовувати процедури вимірювання, одним з найпоширеніших прикладів є соціологічні опитування.

До емпіричних методів належить і *експеримент* — пізнання об'єкта за допомогою спеціально створених умов, які мають забезпечити прояв досліджуваного явища чи процесу «у чистому вигляді».

На відміну від спостереження, експеримент передбачає більшу активність дослідника, адже вчені створюють штучні умови, які дозволять максимально повно проявитись досліджуваному процесу чи явищу. З одного боку, це дозволяє дослідити об'єкт з максимальною повнотою, але з іншого, виникає проблема відповідності експериментальної ситуації тим умовам, в яких об'єкт існує зазвичай.

Це особливо актуально, коли об'єктом вивчення є людина, і експериментальна ситуація може справляти вплив на перебіг досліджуваного процесу — скажімо, в медицині при вивченні ефективності лікарських препаратів іноді проявляється ефект плацебо, коли поліпшення самопочуття є результатом не дії препарату, а віри хворого в ефективність нових ліків. Однак у переважній більшості випадків експериментальна ситуація досить адекватно моделює реальну, тож експеримент слугує надійним засобом вивчення найрізноманітніших предметів і явищ.

Теоретичні методи слугують для узагальнюючих пояснень, встановлення закономірностей, систематизації даних, здобутих на емпіричному рівні.

Одними з найпростіших теоретичних методів є *аналіз* — мисленне розчленування цілого на частини з метою вивчення окремих властивостей об'єкта дослідження, а також *синтез* — об'єднання сторін, виокремлених аналізом, у цілісність, виявлення взаємозв'язку характеристик об'єкта. Аналіз і синтез є зворотними один щодо одного, і водночас вони тісно пов'язані.

Ще один метод — *абстрагування* — передбачає виокремлення суттєвих ознак в об'єкта. В безпосередньому сприйнятті предмети дані в усій сукупності їхніх характеристик, але для ефективнішого пізнання зосереджуються тільки на ознаках, важливих в певному відношенні. За допомогою абстрагування утворюються поняття. Скажімо, кожен студент є неповторною особистістю, але в понятті «студент» зосереджуються на ознаках, властивих всім студентам. Ключові категорії будь-якої науки, наприклад в економіці це «ринок», «ціна», «попит» тощо, є результатом абстрагування.

Пов'язаним із абстрагуванням є й *узагальнення* — це поширення досліджених ознак частини предметів на весь клас предметів. Наприклад, в експерименті дослідник має справу з конкретним процесом, який відбувається за певних умов, однак отримані висновки він поширює і на інші подібні процеси, які відбуваються за аналогічних умов. Узагальнення пов'язане з переходом на вищий рівень абстракції.

На узагальнення спирається ще один метод, а саме *індукція* — це рух думки від окремого до загального. Цей метод передбачає виведення загальних закономірностей з одиничних випадків — наприклад, підприємець отримав партію товару, вибірково перевірів декотрі зразки, пересвідчився, що вони належної якості, і дійшов висновку, що весь товар належної якості. Індукція в переважній більшості випадків дає лише ймовірні висновки — скажімо, в попередньому прикладі серед партії товару може виявитись бракований, на який підприємець просто не натрапив. Через це індукція нерідко зазнавала критики, класичним прикладом є вказівка на її недоліки Д. Юмом. Однак все ж таки індукція має велике значення при формулюванні гіпотез, впорядковуванні одиничних фактів, тому був розроблений ряд способів, які допомагають підвищити її надійність. Навіть якщо індукція не дає цілком достовірних висновків, до неї вдаються у випадках, коли неможливо дослідити весь клас предметів і доводиться задовольнитись вибіркоvim дослідженням.

Зворотним щодо індукції методом є *дедукція* — рух думки від загального до окремого. Тут зі знання загальної закономірності впливає висновок про окремий випадок. Наприклад, якщо відомо, що всі метали є електропровідниками і що мідь — метал, то з цього впливає, що мідь є електропровідником. На відміну від індукції, дедукція дає достовірні висновки. Тому іноді дедукція розглядається як синонім теоретичного виводу взагалі. Перевагою дедукції є надійність висновку, адже якщо вихідне знання істинне, висновок дедукції не може бути хибним. Однак істинність загальної закономірності, на яку спирається висновок у дедукції, встановлюється, як правило, не дедуктивним шляхом.

Ще одним методом є *аналогія* — перенесення ознаки з одного предмета на інший на підставі подібності цих предметів в інших ознаках. Аналогія широко застосовується не лише в науковому пізнанні, а й у повсякденні. Наприклад, роботодавець, взявши на роботу випускника КНЕУ, пересвідчився, що той високоосвічений, активний, цілеспрямований, сумлінно ставиться до роботи. Наступного разу, отримавши резюме іншого випускника цього ж уніве-

рситету, роботодавець очікуватиме, що той теж демонструватиме такі самі якості. Як і індукція, аналогія зазвичай дає не достовірні, лише ймовірні висновки, однак вона є дуже плідною при висуванні здогадів.

На аналогію спирається *моделювання* — створення чи використання певного об'єкта, який представляє важливі для дослідження властивості, наявні в оригіналу. Моделювання застосовується в тих випадках, коли безпосереднє дослідження об'єкта недоцільне.

Наприклад, масштабні соціальні процеси не можуть бути об'єктом експерименту, але їх можливо змоделювати. На сучасному етапі розвитку пізнання комп'ютеризація відкриває нові можливості перед моделюванням.

Аксиоматичний метод полягає у прийнятті вихідних аксіом у подальшому виведенні з них інших тверджень за допомогою чітко визначених правил. Цей метод застосовується в математиці та математичній логіці, тому іноді його ще називають дедуктивно-аксиоматичним.

До найпоширеніших методів належить *гіпотетико-дедуктивний*, який передбачає формулювання гіпотез щодо досліджуваного предмета, виведення з них висновків шляхом дедукції і перевірку цих висновків на практиці. Якщо отримані результати підтверджують гіпотезу, це аргумент на користь її слушності. Цей метод найяскравіше відображає ідею емпіричної перевірки теорій. Однак гіпотетико-дедуктивний метод дозволяє цілком достовірно лише спростувати, а не підтвердити гіпотезу.

Системний метод розглядає складний об'єкт як цілісну множину елементів, між якими існують взаємодія і взаємозв'язок. Цей метод акцентує увагу на цілісності, ієрархічності, взаємозв'язку складових об'єкта, що дають інтегративний ефект. Системний підхід широко застосовується як у природничих, так і в соціальних науках. Прикладом системи є суспільство.

Отже, *пізнання є предметом дослідження теорії пізнання, гносеології та епістемології. Існує два основні підходи щодо можливості достовірного пізнання об'єктивної реальності: гносеологічний оптимізм (визнає можливість досягнення знання, яке адекватно відображає дійсність) і агностицизм (заперечує можливість достовірного знання про дійсність). Процес пізнання передбачає наявність суб'єкта, а також об'єкта і предмета пізнання.*

В пізнанні важливу роль відіграє практика; в її структурі можна виділити використовуючий і перетворюючий рівні. В структурі пізнання розрізняють два рівні: чуттєвий, формами якого є відчуття, сприйняття й уявлення; та раціональний, формами якого є поняття, судження та умовивід. У пізнанні взаємодіють логічні та інтуїтивні чинники. Інтуїція відіграє значну роль у виникненні нових ідей, а логіка — у їх перевірці та обґрунтуванні. Основною метою пізнання є досягнення істини. Існує декілька теорій істини, які підкреслюють різні критерії істинності: кореспондентна (відповідність знання дійсності), когерентна (зв'язність і несуперечливість), прагматична (корисність), конвенціоналістська (консенсус в межах наукової спільноти). Найрафінованішим виявом пізнання є наука, однак існують також позанаукові, антинаукові, псевдонаукові концепції. Основні функції науки: пізнавальна, культурно-світоглядна, практична, критична, освітня. В структурі науки виділяють фундаментальні та прикладні дослідження. Рівнями наукового пізнання є емпіричний та теоретичний. Наукове пізнання спирається на ряд методів. Методи поділяються на загальнонаукові й методи окремих наук, а також на емпіричні та теоретичні. Основними емпіричними методами є спостереження, вимірювання, експеримент. Основними теоретичними методами є аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, аксиоматичний метод, гіпотетико-дедуктивний, системний.

Ключові слова: пізнання, гносеологія, епістемологія, гносеологічний оптимізм, агностицизм, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, предмет пізнання, практика, чуттєвий рівень пізнання, раціональний рівень пізнання, логіка, інтуїція, істина, кореспондентна теорія істини, когерентна теорія істини, прагматична теорія істини, конвенціоналістська теорія істини, наука, фундаментальні дослідження, прикладні дослідження, науковий метод, методи емпіричного рівня, методи теоретичного рівня, форма наукового пізнання.

Питання для самоперевірки

1. Які основні значення понять «теорія пізнання», «гносеологія», «епістемологія»?
2. Назвіть основні аргументи на користь кожного з двох напрямків у питанні щодо можливості достовірного пізнання: гносеологічного оптимізму і агностицизму, а також вкажіть недоліки кожного із цих напрямків.
3. Що таке суб'єкт, об'єкт, предмет пізнання?
4. Охарактеризуйте форми чуттєвого і раціонального рівня пізнання.
5. Яка роль інтуїції в пізнанні?
6. Вкажіть переваги і недоліки кожної з основних теорій істини: кореспондентної, когерентної, прагматичної, конвенціоналістської.
7. Вкажіть характерні риси науки, і поясніть основні відмінності наукового пізнання від позанаукового, антинаукового, квазі (псевдо)наукового.
8. Що таке фундаментальні і прикладні дослідження? Наведіть приклади таких досліджень.
9. Що таке емпіричний і теоретичний рівень наукового пізнання? Чи співпадають ці рівні із чуттєвим та раціональним?
10. Охарактеризуйте основні методи емпіричного та теоретичного рівня.

Рекомендована література

1. *Бунге М.* Интуиция и наука. Пер. с англ. Е. И. Пальского. Ред. и послесл. В. Г. Виноградова. — М.: Прогресс, 1967 — 187 с.
2. *Горский Д. П.* О критериях истины. (К диалектике теоретического знания и общественной практики) // Вопросы философии. — 1998. — № 2. — С. 28–39.
3. *Декарт Р.* Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках. — К.: Тандем, — 2001. — 104 с.
4. *Петрушенко В. Л.* Епістемологія як філософська теорія знання В. Л. Петрушенко; Державний ун-т «Львівська політехніка». — Л.: Вид-во Держ. ун-ту «Львівська політехніка», 2000. — 296 с.
5. *Рассел Б.* Человеческое познание: его сферы и границы. — К., 1997. — 560 с.
6. *Сухотин А. К.* Парадоксы науки — М.: Молодая гвардия, 1980 — 240 с.
7. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей.* Т. 2 — Пер. з фр. — К.: Дух і літера, 2011. — 488 с.
8. *Філософія. Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вузів* За ред. І. В. Бичка та ін. — К.: Либідь, 1993.
9. *Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл.* / [Л. В. Губерський та ін.; за ред. Л. В. Губерського]. — Х.: Фоліо, 2013. — 509 с.
10. *Філософія: навч. посіб.* / [Л. В. Губерський та ін.]; за ред. д-ра філос. наук, проф. І. Ф. Надольного. — 8-е вид., стер. — К.: Вікар, 2011. — 456 с.
11. *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навчальний посібник* / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. — К.: Знання, 2009. — 621 с.
12. *Філософський енциклопедичний словник* / За ред. Шинкарука В. І. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.
13. The Stanford Encyclopedia of Philosophy Available at: <http://plato.stanford.edu/>

Кругляк М. І., 2019